

**Analysis of the mechanisms and actions of the
Holy Prophet (PBUH) in replacing the economic
teachings of Islam:
The new institutional approach¹**

Zahra Bakhtiari², Shahla Bakhtiari³, Hossein Raghfar⁴

Abstract

Examining the historical evidence and clues shows that despite the various economic behaviors and transactions in the pre-Islamic Arab society; the mentioned society did not have the necessary economic health and had provided the grounds for two strata - rich and poor. This had pushed the society away from the economic balance. On the other hand, the approach of Sira Nabawiyya to provide a correct model of economy required to present, define and effort to replace economic teachings based on Islamic principles instead of principles and behaviors derived from Jahiliyyah thought. The present research tries to use the method of thematic analysis and also by using the existing definitions in the new institutionalism approach in

---

1. This article is extracted from the doctoral thesis of a student entitled “Economic Security in the Sira Nabawiyya” at Alzahra (PBUH) University..

2. PhD Graduated in Islamic History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. z.bakhtiari@alzahra.ac.ir

3. Associate Professor Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran. (Corresponding author). sh.bakhtiari@alzahra.ac.ir

4. Professor, Department of Social Science, Faculty of Social Science and Economics, Alzahra University, Tehran, Iran. raghfar@alzahra.ac.ir

Received: June 23, 2023 - Accepted: May 14, 2024

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

economics to achieve the shape and general logic of the prophet's actions in the direction of changing and aligning the attitude and behavior of people and finally, institutionalizing the economic teachings of Islam, and answer the question that how did the Prophet (PBUH) change the attitude and behavior based on the Jahiliyyah system regarding economic issues to the Islamic attitude and behavior? The conducted research shows that the Prophet (PBUH) after proposing and replacing the most important foundations of Islamic thought, such as monotheism and resurrection, which acted as strong drivers and inhibitors according to the conditions, instead of the foundations of common thought in the Arab society of that day, such as polytheism, idolatry and denial of resurrection; by planning the economic teachings of Islam in the form of official institutions such as the ownership institution and the harmless institution, as well as informal institutions such as the contract institution, as well as using executive capacities such as using the capacity of the mosque institution and monitoring the executive system, tried to change, coordinate and align attitudes and The behavior of the people with the economic attitude and behavior of Islam. This, in the form of an institutional structure, can play an effective role in establishing the basic actions and functions of the Islamic economy in the Islamic society.

Keywords: Holy Prophet (PBUH), Sira Nabawiyya, Islamic Economy, New Institutionalism, Thematic Analysis Method.

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام: رویکرد نهادگرایی جدید^۱

زهرا بختیاری^۲، شهلا بختیاری^۳، حسین راغفر^۴

چکیده

بررسی شواهد و قراین تاریخی نشان می‌دهد با وجود رفتارها و معاملات اقتصادی مختلف در جامعه عرب پیش از اسلام؛ جامعه مزبور از سلامت اقتصادی لازم برخوردار نبود و زمینه‌های دو قشری شدن فقیر و غنی - را فراهم آورده بود. این امر، جامعه را از توازن اقتصادی دور کرده بود. در مقابل، رویکرد سیره نبوی به ارائه الگوی درستی از اقتصاد، نیازمند ارائه، تعریف و کوشش برای جایگزینی آموزه‌های اقتصادی مبتنی بر مبانی اسلامی به جای مبانی و رفتارهای برگرفته از اندیشه جاهلی بود. پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و نیز با استفاده از تعاریف موجود در رویکرد نهادگرایی جدید در علم اقتصاد، به شاکله و منطق کلی اقدامات پیامبر در مسیر تغییر و همسوسازی نگرش و رفتار افراد و در نهایت، نهادینه‌سازی آموزه‌های اقتصادی اسلام دست یابد و به این پرسش پاسخ دهد که پیامبر (ص) چگونه نگرش و رفتار مبتنی بر نظام جاهلی درباره مسائل اقتصادی را به

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری تخصصی دانشجوی با عنوان «امنیت اقتصادی در سیره نبوی (ص)» در دانشگاه الزهراء (س) است.

۲. دانش‌آموخته دکتری تاریخ اسلام دانشکده ادبیات دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران. z.bakhtiari@alzahra.ac.ir

۳. دانشیار گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) sh.bakhtiari@alzahra.ac.ir

۴. استاد گروه اقتصاد دانشکده علوم اجتماعی و اقتصادی، دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران. raghfara@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۰۲ - تاریخ تأیید: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵

نگرش و رفتار اسلامی تغییر دادند؟ از پژوهش انجام شده بر می آید که پیامبر(ص) پس از طرح و جایگزینی مهم ترین مبانی اندیشه اسلام از قبیل توحید و معاد که بسان پیش رانه‌ها و بازدارنده‌های قوی متناسب با شرایط عمل می کردند، به جای مبانی اندیشه‌ای رایج در جامعه عرب آن روز چون شرک، بت پرستی و انکار معاد؛ با طرح آموزه‌های اقتصادی اسلام در قالب نهادهای رسمی از قبیل نهاد مالکیت و نهاد لاضرر، و نیز نهادهای غیررسمی همچون نهاد قرارداد و نیز بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی مانند استفاده از ظرفیت نهاد مسجد و نظارت بر نظام اجرایی سعی در تغییر، هماهنگ‌سازی و همسوسازی نگرشی و رفتاری مردم با نگرش و رفتار اقتصادی اسلام داشتند. این امر در قالب ساختار نهادی، می‌تواند نقش مؤثری در استقرار کنش‌ها و کارکردهای اساسی اقتصاد اسلامی در جامعه اسلامی داشته باشد.

واژه‌های کلیدی: پیامبر اکرم(ص)، سیره نبوی، اقتصاد اسلامی، نهادگرایی جدید، روش تحلیل مضمون.

۱. مقدمه

کشنگری اقتصادی جامعه جاهلی حکایت از عدم تعادل و نبود توازن اقتصادی دارد. در دایره اندیشه‌ها محدود شدن در جهان کنونی، محصور شدن در دایره تمامیت‌خواهی و حداکثر طلبی اقتصادی، بهره‌کشی از دیگری و تعدی به اموال آنان، غلبه سودجویی برای خود و به حاشیه راندن منافع دیگران، روحیه تفضیل اقتصادی در مقابل عدالت سبب برخی رفتارها و معاملات اقتصادی ناسالم در جامعه عرب شده بود.

رفتارهایی از قبیل غارت^۱، رباخواری^۲، محروم کردن زنان از ارث (سوره نساء/۷) (طوسی، بی تا: ۱۲۰/۳؛ قرطبی، ۱۳۸۴ه: ۴۶/۵)، قمار (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۲۲/۵)، کشتن

---

۱. تعبیر «طلوع الشمس» در بیت «یذکرنی طلوع الشمس صحرا و أذکره لکلّ غروب شمس» از خنساء (۱۴۰۹: ۳۲۶)، که به معنای غارت در هنگام طلوع خورشید دانسته شده است (اصفهانی، ۱۴۱۵: ۱۱۷/۱۷؛ ر.ک: کاظمی و امیری، بهار ۱۴۰۱: ۱۲۳)؛ از نمونه‌های دال بر وجود غارتگری حتی به مثابه یکی از افتخارات عصر جاهلی است.

۲. یکی از انواع ربا، ربای جاهلی؛ افزودن در حق، در قبال افزودن بر مدت و مهلت ادای دین بود (طوسی، ۱۳۸۷ق: ۱۲۱/۶).

| تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۵

فرزندان از بیم نداری (سوره انعام / ۱۵۱)، کم‌فروشی، کاستن از پیمان‌ها (سوره مطففین) فریب‌ونیرنگ در معاملات (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق: ۵/۱۳-۱۴) گونه‌هایی گویا از اقتصاد نایمن در جامعه بود.

بعثت پیامبر(ص) حرکتی برای تغییر نگرش‌ها از دنیاگرایی تفضیل‌طلبانه و تمامیت‌خواه، به سوی رفتار اقتصادی سالم مبتنی بر اندیشه توحیدی بود؛ که با آخرت باوری مبتنی بر عدالت‌محوری، امنیت در اقتصاد را نیز فراهم می‌آورد.

در فضای فرهنگی نیز این تغییر و جایگزینی نمونه‌های فراوان دارد؛ اشتها پیامبر(ص) به صداقت و امانت در جامعه مکه (ابن‌هشام، بی‌تا: ۱/۱۸۳) و نزد قریش، اقبال مردم یثرب به اسلام و پیشنهاد زندگی مهاجران در خانه‌های ایشان،^۱ رهاکردن دارایی‌ها و منازل توسط مهاجران^۲، نمود روحیه ایثار، میل به دستگیری از مسلمانان با بنیه ضعیف اقتصادی (و یثرون علی انفسهم: سوره حشر/۹) نشان از تحولاتی کلان در حوزه اندیشه اقتصادی مردم و نظم نوین اقتصادی و اجتماعی بود که در رفتارهای آنان نمود می‌یافت.

ابتنای حاکمیت پیامبر(ص) بر اعتماد مردم، فرایند تغییر و همسوسازی را هموار کرده بود. در اعتماد مردم، پیامبر(ص) الگوی عملی صادق، امین و خیرخواه مردم، و در پی رساندن آنان به سعادت دنیا و آخرت است، اما در جامعه مبتنی بر روحیه جاهلی، ایشان چگونه همسوسازی جامعه با فرامین اسلامی را انجام داد؟ همچنین توجه به فرهنگ‌سازی و نهادینه‌سازی آموزه‌های اقتصادی اسلام و چگونگی آن به قصد برقراری عدالت امری است که پژوهش حاضر با واکاوی منابع قصد نشان‌دادن سازوکار اجرایی آن را دارد.

پژوهش‌های مختلف و پراکنده‌ای درباره مباحث اقتصادی دوران نخستین تاریخ اسلام و کوشش برای فرهنگ‌سازی رفتارهای پسندیده نگاشته شده است؛ همانند کتاب

۱. انصار به هنگام تقسیم غنایم بنی‌نضیر از پیامبر(ص) خواستند اموال مذکور، میان مهاجران تقسیم شود و آنان همچنان در منازل انصار سکونت داشته باشند(واقعی، ۱۴۰۹: ۱/۳۷۹).

۲. خاندان بنی‌حجش همگی خانه‌های خود را رها کردند(ابن‌هشام، بی‌تا: ۱/۴۷۰-۴۷۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷ق: ۱/۲۵۹).

اقتصاد صدر اسلام اثر سیدکاظم صدر (۱۳۸۷)، مقاله «شیوه‌های مدیریتی پیامبر (ص) در هم‌گراکردن بازار مدینه با آموزه‌های اقتصادی اسلام» که در صدد است تلاش‌های مدیریتی پیامبر (ص) در بازار را مورد واکاوی قرار دهد (تقوی، ۱۳۹۶: ۱۰) و مقاله «چالش سنت با دین در بعد اقتصادی در عصر نبوی» از تقوی که به دنبال بررسی علل واکنش مسلمانان سنت‌مدار نسبت به قوانین اقتصادی اسلام در عصر پیامبر (ص) است (تقوی، ۱۳۹۰: ۳۷). نیز مقاله «راهبردهایی برای مقابله با هنجارشکنی در عهد نبوی» که سعی دارد چگونگی دگرگونی فرهنگی و درونی‌سازی ارزشی را با دعوت به جایگزینی ارزش‌های مبتنی بر دین نشان دهد (بختیاری، ۱۳۹۰: ۲۱). اهمیت توجه و عنایت خاص به مباحث فرهنگی و اجتماعی و تأثیر آن‌ها بر اقتصاد ضرورت بررسی‌های عمیق‌تر را آشکار می‌کند. افزون بر آنچه آمد در پژوهش حاضر کوشش شده است با استفاده از آیات قرآن کریم و داده‌های تاریخی و روایی و بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و نیز با استفاده از تعاریف موجود در رویکرد نهادگرایی جدید در علم اقتصاد، به نحوه و چگونگی تغییر دادن نگرش و رفتار اقتصادی افراد توسط پیامبر (ص) دست یافته و شاکله کلی حاکم بر سازوکارها و کوشش ایشان در همسوسازی جامعه با قوانین اقتصادی اسلام کشف شود. این مورد وجه تمایز و نوآوری پژوهش پیش‌روست. گفتنی است این پژوهش و پژوهش‌های مشابه می‌تواند گامی در جهت انجام پژوهش‌های تاریخی با روش‌های جدید و میان‌رشته‌ای باشد که یاری‌رسان‌تعمیق و تدقیق مسائل تاریخی بوده و زوایا و افق‌های نویی را در این مسیر بگشاید.

۲. چارچوب نظری و روش پژوهش

در پژوهش حاضر از روش «تحلیل تماتیک» یا تحلیل مضمون استفاده شده است. تحلیل تماتیک (TA)، فرایند شناسایی الگوها یا تم‌ها در بطن داده‌های کیفی است (قاسمی و هاشمی، ۱۳۹۸: ۸). یکی از مزایای تحلیل تماتیک انعطاف‌پذیری آن است (Braun & Clarke, 2006: 78). انعطاف‌پذیری این روش که طیف وسیعی از ابزارها و تحلیل‌ها را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد، بدین معنی است که می‌توان

| تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۷

طیف گسترده‌ای از چیزها را به داده‌ها نسبت داد(عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۹۳-۱۹۲).

مضمون یا تم^۱ که مبین اطلاعات مهمی درباره داده‌ها و پرسش‌های پژوهش است تا حدی معنی و مفهوم الگوی موجود در مجموعه‌ای از داده‌ها را نشان می‌دهد. باتوجه به تنوع روش‌های به‌کاررفته در تحلیل مضمون^۲ و تنوع دیدگاه صاحب‌نظران، عناوین و طبقه‌بندی‌های مختلفی برای مضامین وجود دارد که ممکن است این عناوین، هم‌پوشانی داشته باشند و یا به‌جای هم به‌کار روند، اما آنچه مهم است استفاده از عناوینی مناسب برای مضمون‌ها، باتوجه به فنون و روش‌های به‌کاررفته در پژوهش است(همان: ۱۵۹).

شبکه مضامین یکی از روش‌ها در تحلیل مضمون معرفی شده که براساس روندی مشخص، مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر را نظام‌مند کرده است و سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود(همان: ۱۷۰).

توجه پیامبر به رویکرد نهادی بسیار قابل تأمل است که این رویکرد، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، بسیار موردتوجه قرار گرفته است. از افراد سرشناس این حوزه داگلاس نورث برنده جایزه نوبل اقتصاد ۱۹۹۳ است که نوآوری‌هایی در حوزه نهادها ارائه کرد. نهادها با کمک به کنترل و هدایت رفتارها، آینده را پیش‌بینی‌پذیر می‌کنند و کنترل و شناسایی ریسک‌ها را برای افراد و سیاستمداران امکان‌پذیر می‌کنند. نورث نهادها را شامل نهادهای رسمی، نهادهای غیررسمی و ظرفیت‌های اجرایی این نهادها معرفی می‌کند. وی نهادهای رسمی را قوانین و مقررات می‌داند که کارشان، کنترل رفتارهاست و در صورت تنظیم رفتارهای افراد با این قوانین، نظم اجتماعی فراهم می‌شود و همه از این نظم منتفع می‌شوند؛ بنابراین، هدف قوانین و مقررات کنترل رفتارهاست(نورث،

---

۱. Theme

۲. برای آگاهی بیشتر درباره تحلیل تماتیک برای نمونه ر.ک:

Wen Xu and Katina Zammit, (2020), pp 1-9; Virginia Braun, Victoria Clarke, 2013; Karen L. Peel (2020); Virginia Braun, Victoria Clarke, Nikki Hayfield & Gareth Terry (2019), pp. 843-860.

۱۳۸۵).

نورث، هنجارها و ارزش‌ها را در حیطه نهادهای غیررسمی معرفی می‌کند؛ که این‌ها بر درک افراد از هستی اثر می‌گذارند. انتقال یک‌سری ارزش‌ها به جامعه که هدف از آن‌ها پیش‌بینی‌پذیر بودن و کنترل رفتارها در جامعه است؛ که از جمله آن‌ها می‌توان آسیب‌های ناشی از رفتارها یا نقض هنجارها و ارزش‌ها را ارزیابی کرد (همان).

سومین ویژگی، ظرفیت‌های اجرایی در یک جامعه است که برای مثال مسئله مالیات‌ها چون قانون است پس جزو نهادهای رسمی قرار می‌گیرد. عملکرد نظام مالیاتی در کشورهای مختلف متفاوت است. شاید یکی از دلایل اصلی آن، فقدان ظرفیت‌های اجرایی کافی در کشورهای در حال توسعه برای جمع‌آوری مالیات است. عملکرد قدرتمند کشورهای صنعتی در این حوزه، یکی از دلایل اصلی تفاوت‌های کشورهای است؛ به این ترتیب، یکی از تفاوت‌های اصلی کشورها ظرفیت‌های اجرایی در تحقق اهداف حکومت‌هاست که در قالب نهادهای اقتصادی خود را متجلی می‌کند؛ که برای نمونه چون ظرفیت‌های اجرایی کافی در کشورهای در حال توسعه برای جمع‌آوری مالیات وجود ندارد یا نظام اجرایی آن‌ها از ظرفیت کافی برخوردار نیست، اما هم‌زمان مشاهده می‌شود که در کشورهای صنعتی این مسئله خیلی جدی گرفته می‌شود و یکی از تفاوت‌های کشورهای همین ظرفیت‌های اجرای این نهادهای رسمی و غیررسمی در جامعه است (همان).

بر اساس آنچه آمد، به نظر می‌رسد که رسول اکرم (ص) به آنچه که امروز از آن با نام رویکرد نهادی یاد می‌شود توجه داشته‌اند، به گونه‌ای که می‌توان سازوکارهای مدیریتی ایشان در حوزه تغییر نگرش و رفتار اقتصادی افراد را در قالب رویکرد نهادی مورد بررسی و تحلیل قرار داد.

۳. مراحل پژوهش

با توجه به حوزه عملکردی مورد توجه پژوهش حاضر، جهت نهادیابی و کشف سازوکار (مکانیسم) سازگاری و چگونگی بهره‌مندی از هنجارها و ظرفیت‌های اجرایی که به برنامه قاعده‌مند تبدیل می‌شوند، فرایند پژوهش در سه بخش با تکیه بر چند مرحله در

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۹

هر بخش انجام خواهد شد: ابتدا مضمون‌یابی و اکتشاف نقشه تارنمای مضامین، بخش دوم نهادیابی و بخش سوم ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی.

۳-۱. بخش نخست: مضمون‌یابی و اکتشاف نقشه تارنمای مضامین

مضامین در اصل درون مایه‌ها، نکات، محتواها و گاه موضوعات درون متن‌ها هستند. در تحلیل مضمون، داده‌ها با توجه به پرسش‌ها و اهداف گردآوری می‌شوند. این بخش در سه مرحله اجرا شده است:

۳-۱-۱. مرحله نخست: استخراج مضامین پایه‌ای

مضامین پایه، به‌عنوان مهم‌ترین کدها و نکات کلیدی متن، از متون اصلی استخراج شده‌اند و برای هر مضمون پایه، نمونه‌هایی از میان گزاره‌های مرتبط انتخاب شده و در جدول ۱ آورده شده است.

جدول ۱. مضامین پایه‌ای

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
۱	«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَلَيْفَ إِذَا وَعَدَ.»	کلینی، ۱۴۰۷: ۳۶۴/۲	وفای به عهد
۲	«و کتب رسول الله صلی الله علیه و سلم کتابا بین المهاجرین و الأنصار، و ادع فیہ بیهود و عاهدہم...»	ابن هشام، بی تا، ۵۰۱/۱	پیمان‌نامه مدینه
۳	«... تآخوا فی الله أخوین أخوین، ثم أخذ بید علی بن أبی طالب، فقال: هذا أخی»	همان، ۵۰۵/۱	عقد اخوت
۴	«و قال صلی الله علیه و آله:	نوری، ۱۴۰۸-	خیانت‌نکردن

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
	شَرَّ النَّاسِ التَّجَارِ الْخَوْنَةَ.»	۲۵۱ / ۱۳ : ۱۴۰۹	
۵	«... سَيِّدُ الْأَعْمَالِ ثَلَاثُ خِصَالٍ إِنْصَافُكَ النَّاسَ مِنْ نَفْسِكَ...»	ابن بابویه، ۱۳۶۲ ش: ۱۲۵/۱	رعایت انصاف با مردم
۶	«... قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ، ...»	احمد بن حنبل، ۵۵/۵ : ۱۴۲۱	عدم پذیرش ضرر به یکدیگر
۷	«... وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانُ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا»	نساء، ۷	ارث بردن زنان
۸	«لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا كَتَبُوا وَ لِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِمَّا كَتَبْنَ»	نساء، ۳۲	احترام به مالکیت افراد
۹	«من أخذ شبراً من أرض بغير حق طوقه من سبع أرضين»	ابویوسف، ۱۳۹۹: ۶۲	بیان عاقبت غضب
۱۰	«... لَنْ تُقَدَّسَ أُمَّةٌ لَأَ يُوْخَذَ لِلضَّعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنَ الْقَوِيِّ غَيْرِ مُتَّعِنَةٍ»	سیدرضی، ۱۴۱۴ق: ۴۳۹	ضرورت گرفتن حق ضعفا بدون ترس
۱۱	«... قَالَ رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ ع يَعْمَلُ فِي أَرْضٍ لَهُ ... فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص وَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ آبَائِي ع كُلَّهُمْ قَدْ عَمَلُوا بِأَيْدِيهِمْ...»	ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۳/ ۱۶۲	کارکردن شخص پیامبر اکرم (ص)
۱۲	«وَ قَالَ ص مَنْ أَكَلَ مِنْ كَدِّ يَدِهِ حَلَالًا فَتَحَّ لَهُ أَبْوَابُ الْجَنَّةِ يَدْخُلُ مِنْ أَيِّهَا شَاءَ.»	شعیری، بی تا: ۱۳۹	پاداش کار و اشتغال

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۱۱

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
۱۳	كَانَ رَسُولُ اللَّهِ إِذَا نَظَرَ الرَّجُلَ فَأَعْجَبَهُ قَالَ هَلْ لَهُ حِرْفَةٌ فَإِنْ قَالُوا لَا قَالَ سَقَطَ مِنْ عَيْنِي قَبِيلٌ وَ كَيْفَ ذَاكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ لِأَنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ حِرْفَةٌ يَعِيشُ بِدِينِهِ.»	همان	بیان اهمیت و ضرورت داشتن شغل و حرفه
۱۴	«واعلموا أنما غنمتم من شيء فإن لله خمسه وللرسول ولذی القربى والیتامى والمساکین وابن السبیل»	انفال، ۴۱	ضرورت پرداخت خمس / خمس و مصارف آن
۱۵	«... و كان الذی ولی قبض أموالهم محمد بن مسلمه»	ابن سعد، ۱۴۱۰: ۷ / ۳۳	جمع‌آوری اموال
۱۶	«كان رسول الله ص یبعث الی اهل خیبر عبدالله بن رواحه خارصا بین المسلمین و یهود...»	طبری، ۱۳۸۷: ۳ / ۲۰	عاملان پیامبر
۱۷	«خَذَ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً...»	توبه، ۱۰۳	دستور اخذ زکات
۱۸	«فأمر به رسول الله صلی الله علیه و سلم أن یبنی مسجدا،...»	ابن هشام، بی تا، ۱ / ۴۹۶	دستور تأسیس مسجد
۱۹	پیامبر نخستین معلم صحابه بود که در مسجد در میان حلقه اصحابش می‌نشست و به پرسش‌های آن‌ها پاسخ می‌داد و امور دینی را به آنان تعلیم	ابن ادریس، ۱۳۹۲: ۲۳۳	مسجد / آموزش آموزه‌های دینی / از جمله کارکردهای مسجد

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
	می‌داد		
۲۰	«ضرب رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ قَبَةَ فِي مَوْضِعٍ بِقَيْعِ الزَّبِيرِ فَقَالَ: هَذَا سَوْقُكُمْ. فَأَقْبَلَ كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ فَدَخَلَهَا وَ قَطَعَ أَطْنَابَهَا، فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ: لَا جَرْمَ لَأَنْقَلَبَنَّهَا إِلَى مَوْضِعٍ هُوَ أَغْيَظُ لَهُ مِنْ هَذَا، فَنَقَلَهَا إِلَى مَوْضِعِ سَوْقِ الْمَدِينَةِ.» «...»	سمهودی، ۲۰۰۶م: ۲۵۷/۲	استقلال مکانی بازار
۲۱	«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ، ذَهَبَ إِلَى سَوْقِ النَّبِيطِ، فَنَظَرَ إِلَيْهِمْ، فَقَالَ: «لَيْسَ هَذَا لَكُمْ بِسَوْقٍ». ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى سَوْقٍ، فَنَظَرَ إِلَيْهِ، ...»	ابن ماجه، ۱۴۱۹، ۳۴/۳	تلاش پیامبر برای تعیین مکان مناسب بازار
۲۲	«... فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ: «وَيْلَكَ! أَرَبَيْتَ. إِذَا أَرَدْتَ ذَلِكَ، فَبِعْ تَمْرَكَ بِسَلْعَةٍ. ثُمَّ اشْتَرِ بِسَلْعَتِكَ أَيَّ تَمْرٍ شِئْتَ.»	مسلم، ۱۴۱۲: ۱۲۱۷/۳	منع ربا/ تبیین موارد ارتکاب به ربا و آموزش چگونگی عدم ارتکاب به ربا/ آموزش و تبیین قوانین و آموزه‌های اقتصادی اسلام
۲۳	«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ سَلَّمَ نَهَى عَنِ النَّجْشِ.»	همان، همانجا	نهی از نجش در معامله/ تلاش پیامبر برای اداره بازار با آموزه‌های اقتصادی اسلام
۲۴	«... فَإِنَّ الْجَالِبَ إِلَى سَوْقِنَا كَالْمَجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ، ...»	حاکم نیشابوری، ۱۷۸/۳: ۱۴۳۵	بیان پاداش معنوی فرد آورنده کالا به بازار مسلمانان/ گره زدن امور اقتصادی به امور دینی

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۱۳

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
۲۵	«عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ: «كَيْلُوا طَعَامَكُمْ» «يُبَارِكْ لَكُمْ».	بخاری، ۱۴۱۰: ۴/۴۸	تشویق به وزن کردن
۲۶	«... قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص ... إِذَا طُفِّفَ الْمِكْيَالُ أَخَذَهُمُ اللَّهُ بِالسِّنِينَ وَالنَّقْصِ وَإِذَا مَنَعُوا الزَّكَاةَ مَنَعَتِ الْأَرْضُ بَرَكَتَهَا مِنَ الزَّرْعِ وَ... وَإِذَا نَقَضُوا الْعُهُودَ سَلَطَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ عَدُوَّهُمْ...»	ابن بابویه، ۱۴۰۶ق: ۲۵۲	بیان عاقبت کم‌فروشی / بیان عاقبت نپرداختن زکات / بیان عاقبت عهدشکنی
۲۷	«لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَكْلَ الرِّبَا، وَمُؤْكَلَهُ، وَكَاتِبَهُ، وَشَاهِدِيَهُ»، وَقَالَ: هُمْ سَوَاءٌ.»	مسلم، ۱۴۱۲: ۱۲۱۹/۳	لعن تمامی افراد دخیل در ربا
۲۸	«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَجْرُهُ مِنَ الْكِبَائِرِ.»	مجلسی، ۱۳۶۳ش: ۱۷۰/۱۰۰	تبیین و بیان وظایف کارفرما / حقوق کارگزار
۲۹	«... بَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فِي الْمَسْجِدِ إِذْ قَالَ: قُمْ يَا فُلَانُ قُمْ يَا فُلَانُ قُمْ يَا فُلَانُ حَتَّى أُخْرِجَ خَمْسَةَ نَفَرٍ فَقَالَ: أُخْرِجُوا مِنْ مَسْجِدِنَا لَمْ تَصَلُّوا فِيهِ وَأَنْتُمْ لَا تَزْكُونَ.»	طوسی، ۱۳۶۵: ۱۱۱-۱۱۲/۴	ضرورت پرداخت زکات / پیوند امور دینی و اقتصادی
۳۰	«... رَأَيْتُ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ الطَّعَامَ مُجَازِفَةً يُضْرَبُونَ عَلَيَّ عَهْدَ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَنْ يَبِيعُوهُ حَتَّى يَبِيعُوهُ إِلَى رِحَالِهِمْ.»	بخاری، ۱۴۱۰: ۴/۵۰	تنبيه مجرمان و خاطیان
۳۱	«أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَرَّ عَلَى رَجُلٍ»	ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۳	نظارت شخص پیامبر بر بازار

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
	یبیع طعاما، فأدخل يده ...»	۲۹۶	
۳۲	«عبد الله بن سعيد ... و استعمله النبي صلى الله عليه و سلم على سوق المدينة.»	ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۵۳ / ۲۹	مأموران نظارتی
۳۳	«و بعث رسول الله .ص. الضحاک ساعیا فجاء بإبل جلة ... قال: ... اذهب فارددها عليهم و خذ صدقاتهم من حواشی أموالهم»	ابن سعد، ۱۴۱۰: ۷/ ۳۳	جمع آوری زکات / مأموران مالی پیامبر / نظارت پیامبر (ص) بر مأموران مالی / آموزش
۳۴	«لَيْسَ مِنَّا مَنْ غَشَّ مُسْلِمًا أَوْ ضَرَّهُ أَوْ مَكَرَهُ»	ابن بابویه، ۱۳۷۸ق: ۲۹/۲	خروج از اسلام ضرر رسان به مسلمان / عاقبت غش
۳۵	«استعمل النبي صلى الله عليه و سلم رجلا يقال له ابن اللثبية على صدقات بني سليم، فلما قدم قال: هذا لكم و هذا أهدي اليّ، قال: فقام النبي صلى الله عليه و سلم على المنبر فحمد الله و أثنى عليه، ثم قال ما بال عامل أبعثه فيقول: هذا لكم و هذا أهدي اليّ. أفلا قعد في بيت أبيه و بيت أمه حتى ينظر أهدي اليه أم لا؟! و الذي نفسي بيده لا يأخذ منها شيئا إلا جاء به يوم القيامة يحمله على رقبتة، إما بعير له رغاء أو بقرة لها	ابو يوسف، ۱۳۹۹: ۸۲	برخورد با مأمورانی که هدیه می گرفتند و بیان عاقبت هدیه گرفتن آنان

کد	نمونه گزاره	نمونه منبع	مضامین پایه‌ای
	خوار أو شاة تيعبر - ثم رفع يديه حتى روى بياض إبطيه - فقال: اللهم هل بلغت؟»		
۳۶	«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص التَّاجِرُ فَاجِرٌ وَالْفَاجِرُ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ أَخَذَ الْحَقَّ وَ أَعْطَى الْحَقَّ»	ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۸۳ ۱۹۴	بیان اهمیت رعایت حق از سوی تاجران
۳۷	يَا مَعْشَرَ التَّجَارِ ارْفَعُوا رُءُوسَكُمْ فَقَدْ وَضَحَ لَكُمْ الطَّرِيقَ تَبِعْتُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَجَارًا إِلَّا مَنْ صَدَّقَ حَدِيثَهُ»	همان، همانجا	اهمیت راستگویی در تجارت
۳۸	«...عن رسول الله صلى الله عليه و سلم «لصدر المصدق عنكم حين يصدر و هو راض»	ابویوسف، ۱۳۹۹: ۸۰	رضایت مأموران زکات از پرداخت کنندگان
۳۹	«الَّذِينَ يَلْمُزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِي الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ إِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخِرَ اللَّهُ مِنْهُمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ»	توبه، ۷۹	عذاب مسخره کنندگان مؤمنان صدقه دهند
۴۰	«... عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «على كل مسلم صدقة» قيل: أرأيت إن لم يجدها؟ قال: «يعتمل بيده فينفع نفسه ويتصدق...»	نسائی، ۱۴۲۱: ۵۳/۳	کار برای گذران زندگی خود و پرداخت صدقه
۴۱	«... كان رسول الله صلى الله عليه و سلم إذا أمر بالصدقة انطلق أحدنا إلى السوق،	بخاری، ۱۴۱۰: ۱۱۷-۱۱۶/۴	کار به قصد صدقه دادن

مضامین پایه‌ای	نمونه منبع	نمونه گزاره	کد
		فیحامل فیصیب المدّ...»	
کار و پرهیز از تکدی‌گری / توجه به کرامت	ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۱۰/۱۵	«عن حکیم بن حزام، قال : قال رسول الله صَلَّى الله عليه و آله و سلّم: «لأن يأخذ أحدكم أحبله ثم يأتي هذا الجبل فيحتطب حزمة من حطب، فيحملها على ظهره، ثم يأتي السوق فيبيعها، ويأكل ثمنها خير له من أن يأتي رجلا فيسأله، أعطاه أم منعه، ومن سألتنا أعطيناه، واليد العليا خير من اليد السفلى» فقلت: يا رسول الله ومنك؟ قال: «ومنى» قال حكيم: فقلت لأحزم والله لا تكون يدي تحت يد رجل من العرب بعدك أبدا»	۴۲

۳-۱-۲. مرحله دوم: تبدیل مضامین پایه به مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر پس از دستیابی به مضامین پایه‌ای باید مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر با توجه به مضامین پایه انتزاع شوند (درخشه و دیگران، ۱۳۹۴، ۶۷).

جدول ۲. مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده (تم‌های فرعی)	مضامین فراگیر
کدهای ۷، ۸ و ۹	نهاد مالکیت	طرح، آموزش و

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۱۷

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده (تم‌های فرعی)	مضامین فراگیر
کدهای ۶ و ۳۴	نهاد لاضرر	تبیین نهادهای رسمی
کدهای ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۲۸، ۳۹، ۴۰، ۴۱ و ۴۲	اشتغال	
کدهای ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷، ۲۶، ۲۹، ۳۳، ۳۵ و ۳۸	بیت‌المال	
کدهای ۱، ۲، ۳، ۴، ۵، ۲۶ و ۳۷	نهاد قرارداد	طرح، آموزش و تبیین نهادهای غیررسمی
کدهای ۱۰، ۳۶ و ۴۲	نهاد کرامت و حق‌مداری	ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی
کدهای ۱۸، ۱۹ و ۲۹	استفاده از ظرفیت نهاد مسجد	
کدهای ۲۰، ۲۱، ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۳۰ و ۳۴	حرکت به سمت بازار اسلامی	
کد ۳۱	نظارت مستقیم	
کد ۳۲	نظارت غیر مستقیم	
کدهای ۳۳ و ۳۵	نظارت بر مأموران مالی	

۳-۱-۳. مرحله سوم: کشف و توصیف شبکه مضامین
 با بررسی و تحلیل مضامین مرتبط با سازوکارهای مدیریتی پیامبر اکرم (ص) در همسوسازی جامعه با آموزه‌های اقتصادی اسلام، در مجموع ۴۲ مضمون پایه، ۱۱ مضمون سازمان‌دهنده و ۳ مضمون فراگیر استخراج شد که در ادامه توضیح داده می‌شود.

۳-۲. بخش دوم: نهادیابی

۳-۲-۱. مرحله نخست: طرح نهادهای رسمی

طرح، آموزش و تبیین نهادهای رسمی، نخستین مضمون فراگیر مستخرج از تحلیل

مضامین گزاره‌های مرتبط است که خود، حاصل مضامین سازمان دهنده نهاد مالکیت، نهاد لاضرر، نهاد اشتغال و بیت‌المال است.

۱. نهاد مالکیت: از جمله نهادهای متحول در دوره پیامبر(ص) که اصلاحات اساسی در آن صورت گرفت، نهاد مالکیت بود. مصداق بارز آنکه، در جامعه پیشااسلامی زنان از ارث محروم بودند؛ با از دنیارفتن اوس این ثابت انصاری پسرعموهایش اموال وی را تصاحب کردند و به همسر و دختران وی چیزی ندادند. همسر او، ام کحه، به پیامبر(ص) شکایت کرد و آیه ۷ سوره نساء - مذکور در جدول ۱ - در رد و ابطال قول و فعل آنان و لزوم اصلاح قانون ارث نازل شد(قرطبی، ۱۳۸۴ه: ۴۶/۵). بنابراین آیه مذکور، زنان نیز ارث می‌بردند و کسی حق تصرف آن را نداشت؛ همچنین آیه ۳۲ سوره نساء نیز به صراحت زنان را مالک دسترنج خویش معرفی می‌کرد که بدین ترتیب، مالکیت تمام افراد جامعه، و نه افراد خاصی به رسمیت شناخته می‌شد و کسی حق تعرض به اموال دیگران را نداشت. مواردی از جمله بیان عاقبت غضب از سوی رسول خدا(ص) نشان‌دهنده کوشش‌های ایشان در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی به جای مفاهیم جاهلی است.

۲. نهاد لاضرر: از آنجا که جامعه پیشااسلامی رفتارهای ناسالم اقتصادی چون غرر در معاملات بود، طرح نهاد لاضرر که بنابراین ضرر رساندن به مسلمانان محکوم بود و شخص مسلمان را از دایره مسلمانان خارج می‌کرد، دیگر نهاد مهمی بود که مطرح شد و مسلمانان را از هرگونه ضرر رسانی منع می‌کرد(کدهای ۶ و ۳۴).

۳. نهاد اشتغال: در جامعه عرب پیش از اسلام علاوه بر کسب درآمد و ثروت از راه‌هایی از قبیل غارت، ربا و غیره که پیش‌تر آمد، نوع نگرش به مشاغل چون آهنگری، نجاری، بافندگی، خیاطی، دباغی، رنگرزی، و پست‌دانستن آن‌ها و تحقیر صاحبان آن حرف و صنوف و نیز وجود روحیه تبلی و کاهلی سبب شده بود آنان تمایلی به کارکردن و اشتغال در این مشاغل نداشتند(ر.ک: جواد علی، ۱۳۹۱: ۵۴۳/۷).

در این شرایط رسول اکرم(ص) برخلاف نگرش و رویکرد غالب جامعه آن‌روز عمل کرد و ضمن تکریم آنان به مهمانی صاحبان حرف می‌رفت که با رسوم و عرف عرب

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۱۹

سازگار نبود(همان؛ همانجا). ایشان با این شیوه‌ها درصدد تغییر و بازبینی نوع نگرش مردم نسبت به مشاغل بودند. افزون‌براین، پیامبر(ص)، خود کار می‌کرد^۱ و با این شیوه الگویی برای مردم در حوزه اشتغال بود.

افزون‌بر رفتار عملی پیامبر(ص) در مبادرت به اشتغال، در حوزه نظری نیز با بیان اهمیت و ضرورت کار و داشتن شغل افراد را از تکدی‌گری بازمی‌داشت. در آموزه‌های نبوی، کار به‌همین جا ختم نمی‌شد و افراد باید علاوه بر تأمین زندگی خود، کمکی برای رفع نیازمندی دیگران باشند(کدهای ۴۱ و ۴۲).

تأثیر این امر به قدری بود که با اشتغال افراد و فرمانبرداری آنان از پیامبر(ص) موجبات تمسخر منافقان فراهم شد. چنانکه از جمله دلایل اسباب نزول آیه ۷۹ سوره توبه گفته شده است که سالم‌بن عمیر انصاری، یک صاع خرما نزد پیامبر(ص) برد. وی نزد پیامبر ابراز داشت که از دستمزد کار خود که دو صاع خرما بود، یک صاع را برای قرض دادن به خداوند آورده است. پیامبر(ص) دستور داد آن را در صدقات قرار دهد، اما منافقان او را مورد تمسخر قرار دادند و به او گفتند: «به خدا سوگند! خداوند به این خرما نیازی ندارد و خدا با این یک صاع خرما کاری نمی‌تواند انجام دهد»(علی‌بن ابراهیم قمی، ۱۴۰۴ق: ۳۰۲/۱).

به این ترتیب، حرکت در تغییر نگرش‌ها و فرهنگ‌سازی به وسیله رسول اکرم(ص) به گونه‌ای شد که جامعه عرب که پیش از آن تنها به منافع خویش می‌اندیشید و با غارت و ضررزدن به دیگران درصدد تأمین آن بود در عصر نبوی با رفتن به سوی اشتغال علاوه بر تأمین مخارج زندگی خویش به تأمین نیاز نیازمندان نیز کمک می‌کرد. برای تکمیل این فرایند پیامبر(ص) در کنار توجه فراوان به مقوله فرهنگ‌سازی اشتغال و سخت‌کوشی برای آن، ضایع‌نکردن حقوق را مورد تأکید جدی قرار داده بودند(کد ۲۸).

۴. نهاد بیت‌المال: مسائلی نظیر دستور دریافت زکات در قرآن و جمع‌آوری آن در زمان پیامبر(ص)، ضرورت پرداخت خمس و وجود مأموران مالی برای جمع‌آوری

---

۱. باتوجه به ذکر آدرس این موارد در جدول، به جهت اجتناب از تکرار از آوردن مجدد آن صرف‌نظر شد.

وجوهات می‌تواند بیان‌کننده سابقه طرح نهاد بیت‌المال در جایگاه «نخستین نهاد مالی و اداری در دولت اسلامی» (سجادی، ۱۳۹۹: ۱۰۱۸) در زمان پیامبر(ص) باشد که نگرش مردم را به سوی تعادل و توازن اقتصادی سوق می‌دهد و از انباشت ثروت نزد عده‌ای خاص برحذر می‌دارد(جدول ۲).

با در نظر گرفتن چهار نهاد کلان به مثابه نهادهای رسمی که با قوانین و مقررات وضع شده در حیطه اقتصادی تغییر نگرش و کنترل رفتارها و عملکردها و تنظیم رابطه رفتارها با قوانین، نظم اجتماعی نویی را فراهم می‌آورد که جامعه تازه اسلامی از این نظم بهره‌مند می‌شدند؛ بنابراین، هدف پیامبر(ص) با نهادسازی، پی‌ریزی فضای رفتاری اقتصادی جدیدی بود که در آن قوانین و مقررات با شفافیت وضع شده و در سایه آن رفتارها کنترل شده و با خروج از بی‌قاعدگی و رفتارهای ناسالم جاهلی (مانند غارت یا ربا و از این دست)، روح اقتصادی اسلامی جایگزین شود.

در رویکرد جدید علم اقتصاد، نهادگرایی مورد توجه پژوهشگران این حوزه و علوم مرتبط است. نهاد امری اجتماعی است و در اصل نیازهای پایدار ایجاد می‌کنند که سازمان‌هایی برای پاسخ به نیازهای فوق تبدیل به نهاد شوند. در واقع، نهادی شدن سبب می‌شود که تعهدات و واقعیت‌های اجتماعی در جایگاه قانون قرار گیرد و در اندیشه و کنش اجتماعی خود را نمایان سازد(کوئن، ۱۴۰۱: ۱۱۰-۱۱۲). به این ترتیب، نهادها نظامی از ارزش‌ها، شیوه‌ها، قوانین و حتی آداب و سننی را ارائه می‌دهند که در استقرار رفتارهای مناسب برای کارکردهای اساسی در یک جامعه نقش آفرینی کنند(زارعی، ۱۳۹۲: ۱۶۵-۱۹۳).

۲-۲-۳. مرحله دوم: طرح و آموزش نهادهای غیررسمی

نهادهای غیررسمی مضمون فراگیر دیگری است که در این پژوهش به دست آمد و خود حاصل دو مضمون سازمان‌دهنده است که توضیح آن در ادامه خواهد آمد.

۱. نهاد قرارداد: در حوزه اقتصاد، این نهاد بنیادی‌ترین نهاد است که بدون وجود آن، نظام اقتصادی و سازمان اقتصادی امکان‌پذیر نخواهد بود و امنیت، پیشرفت و عدالت اقتصادی میسر نخواهد شد(جهانیان، ۱۳۹۸: ۱۸۹). براساس یافته‌های پژوهش حاضر

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۲۱

به نظر می‌رسد پیامبر(ص) با طرح قوانین الهی از قبیل پابندی به عهد و پیمان، راستگویی و عدم خیانت در میان مردم، همچنین با اقداماتی متناسب از قبیل انعقاد پیمانی در مدینه با مردمان حاضر در آنجا و نیز برقراری اخوت میان مهاجران و انصار می‌کوشید با وضع قراردادهایی نگرش جاهلی مبتنی بر فرهنگ عربی را به نگرش اسلامی تغییر دهد و در حیطه رفتاری نیز جهت‌دهی اساسی ایجاد کند.

گفتنی است، اهمیت پیمان‌ها و تقید به آن‌ها در جاهلیت (برای نمونه ر.ک: جواد علی، ۱۳۹۱: ۴/۳۷۰) در دوران اسلامی مورد تأکید قرار گرفت که نشان‌دهنده اهمیت والای مسئله وفای به عهد است. پیمان‌شکنی، دروغ‌گویی و عدم شفافیت، خیانت، بی‌فایی و مواردی شبیه آن‌ها را می‌توان نهادهای ضدتوسعه دانست که دشواری‌هایی برای رهبران جامعه فراهم می‌کنند.

در مقابل، مضامینی از قبیل راست‌گویی، پرهیز از خیانت و بی‌وفایی و... از لوازم پای‌بندی به عهد است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۳: ۳/۴۶۰-۴۴۹)، که به وضوح کنش‌های جمعی را تسهیل می‌کند و هزینه ارتباط‌های اجتماعی را کاهش می‌دهد (نظریور و منتظری مقدم، پاییز ۱۳۸۷: ۵۰).

۲. نهاد کرامت و حق‌مداری: اصل تکریم در مقابل تحقیر، اصلی اساسی در روابط انسانی است و تعامل اجتماعی قاعده‌ای مبنایی و زیرساختی است که هر نوع امر انسانی و هرگونه رابطه و حکم از روابط و احکام اجتماعی با این قاعده محک می‌خورد (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۵: ۲/۶۹).

توجه به اصل کرامت، بسیاری از رفتارهای ناسالم اقتصادی از قبیل ضایع کردن حق ضعفا و تکدی‌گری که موجب حقارت انسان‌ها می‌شود را از بین می‌برد. نمونه‌ای از تأثیر روشنگری‌ها و تبیین‌های پیامبر که به تصریح، به برتری و اهمیت کار و دوری از درخواست از دیگران می‌پردازد و مردم را به اتکا بر دسترنج خویش فرا می‌خواند، در شماره ۴۲ جدول ۱ آمده است.

۳-۳. بخش سوم: ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی

مضمون فراگیر دیگر حاصل از پژوهش، ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی است

که خود حاصل مضامین سازمان‌دهنده‌ای است و در تعامل با هم به عملی‌شدن امکان تغییر نگرش و سوگیری فرهنگی کمک می‌کند. ظرفیت‌های اجرایی بیشتر در تحقق اهداف حکومت‌ها و در قالب نهادهای اقتصادی با ارائه نظام اجرایی یا سازوکار عملی خود را متجلی می‌کنند.

۱. استفاده از ظرفیت نهاد مسجد: مسجد، مهم‌ترین یاری‌رسان در آموزش و تبیین آموزه‌های اسلامی از جمله آموزه‌های اقتصادی آن است.

پیامبر(ص) با بنای مسجد سنگ‌بنای تمام امور از جمله دنیا و امور مربوط به آن را در یاد خدا و ایمان قرارداد. در مسجد افزون بر یاد و عبادت خدا، به تعلیم و تربیت دینی مسلمانان همّت گماشته شد. اختصاص مکانی در مسجد به نام صفّه برای فقرا و افراد بی‌سرپناه (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۱۹۶/۱)، برخورد قاطع با مسلمانانی که از پرداخت زکات سرباز می‌زدند با تأکید بر رابطه نماز و زکات در کلام پیامبر(ص) که به آنان فرمود: از مسجد ما بیرون روید و در آن نماز نخوانید؛ زیرا زکات نمی‌پردازید (کد ۲۹)؛ نمودی از ظرفیت این نهاد در حل مشکلات اقتصادی و اجتماعی بود.

این رفتار افزون بر اثرگذاری لحظه‌ای از منظر آموزشی، تعلیمی بر معادباوری بود که در مسجد تقید به تعهدات اقتصادی و مالی را در پیوند با عبادات بیابند. در صورت تحقق این آموزش ظرفیت عظیمی برای اقدامات اقتصادی دیگر در اختیار پیامبر(ص) در جایگاه قانون‌گذار نهاد می‌شد.

۲. حرکت به سمت بازار اسلامی: هویت‌دادن به بازار اسلامی که علاوه بر استقلال مکانی، از نظر قوانین نیز با قوانین تازه ناشی از اصول اقتصادی اسلامی پی‌ریزی و اداره می‌شد که مهم‌ترین محل برای عرضه نمونه عملی اقتصاد مبتنی بر نظام‌باوری اسلامی بود. پیامبر در زمینه آموزش و تبیین آموزه‌های اقتصادی و تغییر نگرش افراد، علاوه بر بیان طریقه درست معاملات، به نهی زبانی از طرق نادرست پرداخته و نیز با بیان پاداش‌های اخروی و ... برای افراد درستکار به تشویق انجام آموزه‌های اقتصادی اسلام و تقویت آن پرداخت. ظرفیت‌های تشویقی و تنبیهی این بازار مستقل به آموزش و تبیین آموزه‌های اقتصادی اسلام کمک می‌کرد و موجب نهادینه‌سازی ارزش‌ها می‌شد. اقداماتی نظیر بیان عاقبت گناهانی از قبیل غش در معامله و کم‌فروشی، مبارزه جدی و

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۲۳

عملی با ربا و رباخوران و طرد و تنبیه مجرمان و خاطیان اقتصادی و مالی، تعیین حدود در دادوستد و مالکیت‌ها و مواردی از این دست نشان داد که بازار ظرفیت بی‌بدیلی برای اجرایی‌سازی اقتصاد اسلامی است.

بدین ترتیب، استفاده از ظرفیت نهادهایی چون مسجد و بازار اسلامی نقش بسیار مهمی در آموزش نظری و عملی آموزه‌های مختلف اسلامی - در اینجا آموزه‌های اقتصادی - داشت و مردم به چشم خود، عملی‌شدن آموزه‌های اقتصادی جدید را می‌دیدند و این امر می‌توانست کمک‌رسان مهمی در درونی‌سازی ارزش‌های الهی و رهایی و گسست آنان از ارزش‌های جاهلی باشد.

۳. بهره‌گیری از نظارت در نظام اجرایی: یکی از بهترین ابزارها در ظرفیت‌های اجرایی توجه به نظارت بود. نظارت بر اجرای صحیح آموزه‌های اقتصادی اسلامی، اعم از نظارت مستقیم و غیرمستقیم بر بازار و بر تمام فرایندهای مالی بازار و همچنین نظارت بر عملکرد مأموران مالی در دستور کار قرار گرفت. نظارت بر روابط مردم و مأموران مالی که علاوه بر رضایت دوسویه، افزون بر پرهیز از ستم، آنان را رفتارهای ناسالم همانند دریافت هدایا و رشوه برحذر می‌دارد.

این‌گونه روایات، در کنار روایاتی که حکایت از نظارت پیامبر بر عملکرد مأموران مالی خود و جلوگیری از ظلم آنان به مردم از قبیل نگرفتن هدایا از مردم با سخنانی چون «هدایا العمال غلول» (ماوردی، ۱۴۰۹: ۱۵۹)، و نیز با رفتارهایی چون دستور به برگرداندن اموال به صاحبان آنها در موارد خطا و اشتباه دارد، که در جدول آمد، می‌تواند نشان‌دهنده نحوه و چگونگی تنظیم روابط حکومت و مردم براساس عدالت، تکریم و آرامش در حکومت نبوی باشد که حکایت از قصد جدی بر تغییر فرهنگ رفتاری در اقتصاد دارد.

تأثیرگذاری نظارت جدی پیامبر (ص) و برخورد با قانون‌شکنان در اخذ مالیات و بیان عاقبت گناه مأمورانی که هدیه گرفته بودند (کد ۳۵) می‌توانست نقش مؤثری در پیشگیری از وقوع چنین جرایمی و نیز تکرارنشدن این اعمال داشته باشد. سخن و عمل عبدالله بن رواحه، کارگزار پیامبر (ص)، در تقسیم محصول اراضی خیبر مؤیدی دیگر بر این ظرفیت اجرایی است که وقتی مردم برای عبدالله هدایایی آوردند او گفت:

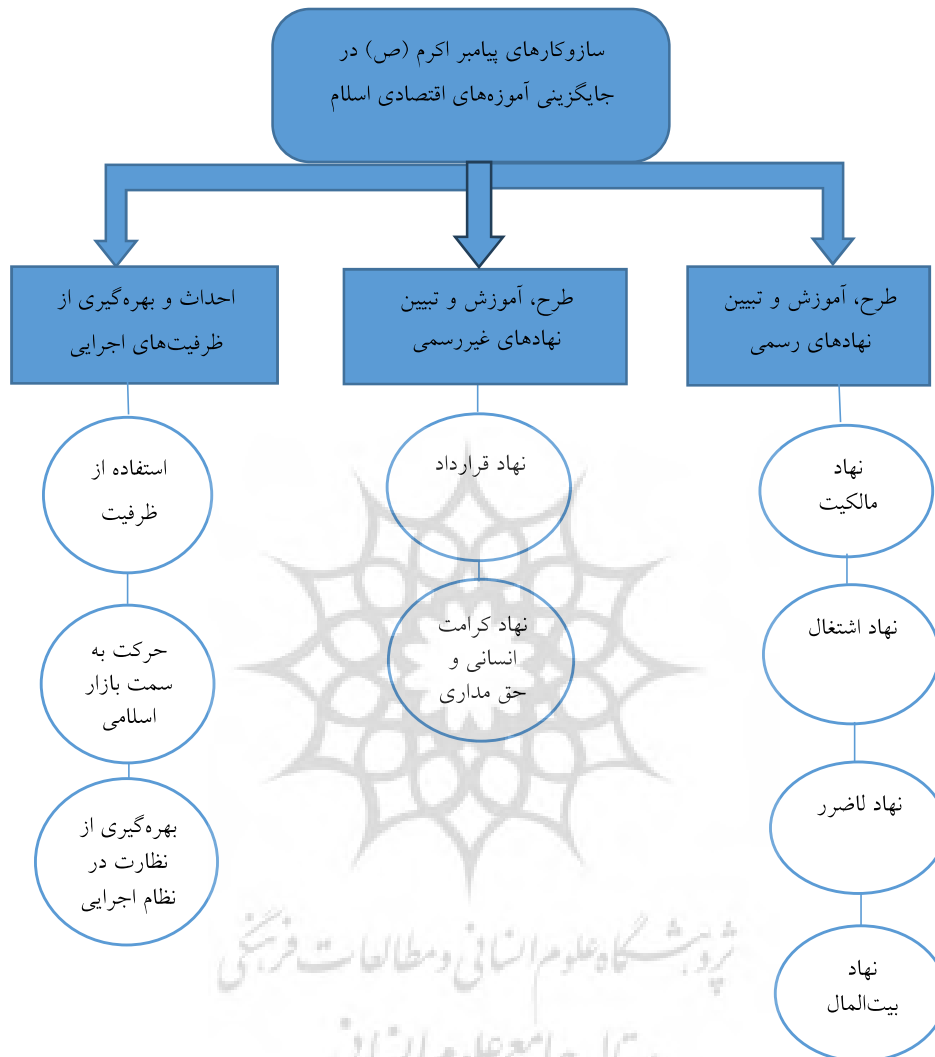
پیامبر مرا برای خوردن اموال شما نفرستاده است (ابویوسف، ۱۳۹۹: ۵۱).
پیش‌تر اشاره شد که نهادها، نظامی از ارزش‌ها را ارائه می‌دهند. ویژگی‌ها و تأثیرات آن‌ها تعیین‌الگویی پایدار و سازمان‌یافته، نظم‌بخشی کنش‌ها و حل مشکلات جامعه، اطمینان‌بخشی در تعامل انسان‌ها با یکدیگر، هدایت علائق و کنش‌ها به سوی هنجارهای اجتماعی و سازگاری با آن و تزریق پیش‌بینی‌پذیری و امکان تحول و تکامل است (زارعی، ۱۳۹۲: ۱۶۸-۱۷۳). با ویژگی‌های ارائه‌شده، قرارداد، کرامت و حق‌مداری نهادهای اصلی تلقی شدند که با ایجاد امنیت به پیشرفت عدالت اجتماعی و تنظیم ساختارمند روابط و رفتارهای اقتصادی یاری می‌رسانند و هزینه‌های اقتصادی تعاملات را کاهش می‌دادند.

در ساحت اجرایی، بهره‌گیری از نهاد مسجد در کنار اقدام به تأسیس و تقویت بازار اسلامی، امری است که همراهی اندیشه دینی با کنشگری اقتصادی را سازگار نشان می‌دهد و بر هدایت علائق و کنش‌ها به سمت سازگاری تعهدات با موقعیت‌های اقتصادی تأکید دارد.

در عصر نبوی، بستر اقتصادی جامعه اسلامی در حال تغییر از فضای آشفته جاهلی به سمت فضایی مملو از ارزش‌ها، شیوه‌ها و قوانین نهادی سبب قانونمند شدن کنشگری اقتصادی است که همکاری‌ها را بدون ترس از نبود امنیت سامان می‌دهد و با نشان‌دادن مزایای آن بر همکاری‌ها می‌افزاید. به این سبب با اقدامات رسول خدا (ص)، آموزه‌های اسلامی می‌تواند جایگزین اندیشه سنتی اقتصادی شود و با ساختارمندی نهادی در تمام جوامع، عصرها و مکان‌های مختلف تعمیم یابد.

نمودار زیر، نشان‌دهنده اقدامات پیامبر (ص) در تغییر نگرش و رفتار جامعه و همسوسازی آن با آموزه‌های الهی؛ از طریق طرح نهادهای رسمی و غیررسمی و ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی است.

نمودار شبکه تارنمای مضمونی اقدامات پیامبر اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام (منبع: یافته‌های تحقیق)

۴. نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون و نیز استفاده از نظریهٔ داگلاس نورث در نهادگرایی جدید، سه مضمون طرح، آموزش و تبیین نهادهای رسمی، طرح، آموزش و تبیین نهادهای غیررسمی و ایجاد و بهره‌گیری از ظرفیت‌های اجرایی به‌مثابه

مضامین فراگیر شناخته شد که به نظر می‌رسد پیامبر با طرح قوانین الهی از قبیل لزوم پرداخت مالیات‌هایی چون خمس و زکات، وفای به عهد، قاعده لاضرر و غیره در میان مردم و استفاده از ظرفیت نهادهایی همانند مسجد که در آن علاوه بر عبادت و رازونیز با پروردگار جهان به تعلیم و تربیت دینی مسلمانان پرداخته می‌شد و نقش کلیدی در آموزش تمامی مضامین اسلامی، از جمله مضامین اقتصادی داشت. همچنین هویت‌بخشی به بازار مسلمانان که می‌توانست به تسریع فرایند تغییر نگرش اقتصادی جاهلی به اسلامی کمک شایانی کند؛ به‌مثابه مکانی که در آن مسلمانان، به‌طور عملی با تعالیم اقتصادی دین اسلام آشنا می‌شدند و روش‌های درست معاملات را می‌آموختند و اجرا می‌کردند و در صورت خطا، به آنان تذکر داده می‌شد و شیوه درست بیان می‌شد و از آسیب‌های اقتصادی نظیر غش در معامله و کم‌فروشی حذر داده می‌شدند و عواقب دنیوی و اخروی این‌گونه رفتارهای ناسالم اقتصادی بیان می‌شد که نقش مهمی در تغییر نگرش و رفتار افراد و هم‌سوسازی آنان با فرامین اقتصادی اسلام داشت.

آموزش و تبیین آموزه‌های اسلامی از جمله آموزه‌های اقتصادی آن نیز که در هر مکان و زمان انجام می‌شد و همچنین نظارت بر حسن اجرای آموزه‌ها که به روش‌های مختلف اعم از مستقیم و غیرمستقیم و نیز نظارت بر عملکرد ناظران انجام می‌شد، از عوامل مؤثری بودند که توانستند در مسیر فرهنگ‌سازی و نهادینه‌سازی ارزش‌ها و آموزه‌ها نقش اساسی ایفا کنند.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه، سید رضی (۱۴۱۴ق)، قم: هجرت.

ابن اثیر، عزالدین ابوالحسن علی بن محمد بن عبدالکریم (۱۴۰۹)، *أسد الغایة فی معرفة الصحابة*، بیروت: دارالفکر.

ابن ادريس، عبدالله عبدالعزيز (۱۳۹۲)، *جامعه مدینه در عصر نبوی (ص)*، ترجمه شهلا بختیاری، تهران: سمت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۸ق)، *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، تهران: نشر جهان.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۰۶ق)، *ثواب الأعمال و عقاب الأعمال*، قم: دار الشریف الرضی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، *من لایحضره الفقیه*، تصحیح و تعلیق علی اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۶۲ش)، *خصال*، تحقیق / تصحیح علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرسین.

ابن سعد، محمد بن (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ابن عساکر، علی بن حسن (۱۴۱۵ق)، *تاریخ مدینه دمشق*، محقق / مصحح علی شیری، بیروت: دارالفکر.

ابن ماجه، محمد (۱۴۱۹)، *سنن ابن ماجه*، تعلیقات بوسیری، تحقیق شیخ خلیل مأمون شیخا، بیروت: دارالمعرفة.

ابن منظور، ابی الفضل جمال الدین محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق)، *لسان العرب*، بیروت: دار صادر.

ابن هشام، محمد عبدالملک (بی تا)، *السیره النبویه*، تحقیق مصطفی السقا و ابراهیم الأبیاری و عبد الحفیظ شلیبی، بیروت: دارالمعرفة.

ابویوسف، یعقوب بن ابراهیم (۱۳۹۹)، *الخراج*، تصحیح احمد محمد شاکر، بیروت: دارالمعرفة.

احمد بن حنبل (۱۴۲۱)، *مسند احمد*، تحقیق شعیب الأرنؤوط - عادل مرشد و دیگران، زیر نظر عبدالله بن عبدالمحسن التركي، بیروت: مؤسسة الرسالة.

اصفهانى، ابوالفرج (۱۴۱۵)، *اللاغانی*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۰)، *صحیح البخاری*، قاهره: لجنة إحياء كتب السنة.

بختیاری، شهلا (۱۳۹۰)، «راهبردهایی برای مقابله با هنجارشکنی در عهد نبوی»، تاریخ اسلام و

ایران، زمستان ۱۳۹۰، شماره ۱۲ (۹۷)، ص ۱۱۷-۱۰۳.

- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۷۱۴ق)، *أنساب الأشراف*، بیروت: دارالفکر.
- تقوی، هدیه (۱۳۹۰)، «چالش سنت با دین در بعد اقتصادی در عصر نبوی»، *فصلنامه تاریخ اسلام*، سال دوازدهم، شماره اول و دوم، شماره مسلسل ۴۵-۴۶، ص ۳۷-۵۵.
- تقوی، هدیه (۱۳۹۶)، «شیوه‌های مدیریتی پیامبر (ص) در هم‌گراکردن بازار مدینه با آموزه‌های اقتصادی اسلام»، *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*، (۲۷)، ص ۷-۲۶.
- جواد علی (۱۳۹۱)، *المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام*، بیروت: دارالعلم للملایین.
- جهانپان، ناصر (۱۳۹۸)، *امنیت اقتصادی از دیدگاه اسلام و راهبردهای آن*، تهران: نور علم.
- حاکم نیشابوری، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۴۳۵)، *المستدرک علی الصحیحین*، تحقیق و درسه مرکز البحوث و تقنیة المعلومات دارالتأسیل، بیروت: دارالتأسیل.
- خنساء، تناصر بنت عمرو (۱۴۰۹)، *دیوان الخنساء*، شرح احمد بن یحیی، تحقیق انور ابوسویلم، عمان: دار عمار.
- درخشه، جلال؛ افتخاری، اصغر و ردادی، محسن (پاییز ۱۳۹۴)، «تحلیل مضمونی اعتماد در اندیشه آیت الله خامنه‌ای»، *جستارهای سیاسی معاصر*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ششم، شماره سوم، ص ۵۳-۷۲.
- دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۸۳ و ۱۳۸۵)، *سیره نبوی «منطق عملی»*، تهران: دریا.
- زارعی، آرمان (۱۳۹۲)، «نهادگرایی جدید جامعه شناختی: رهیافتی برای تحلیل ثبات و تغییر نهادها»، *مجله روش‌شناسی علوم انسانی*، (۷۷)، ص ۱۶۵-۱۹۳.
- سجادی، صادق (۱۳۹۹)، «بیت‌المال»، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، تهران: بنیاد دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ص ۱۰۱۸. <https://cgie.org.ir/fa/article/۲۲۹۲۳۴>
- سمهودی، علی بن احمد (۲۰۰۶م)، *وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی*، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- شعیری، محمد بن محمد (بی‌تا)، *جامع الأخبار*، نجف: مطبعة حیدریة.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷)، *تاریخ الأمم و الملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالتراث.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵)، *تهذیب الأحکام*، تحقیق و تعلیق حسن خرسان، گردآوری علی آخوندی، تصحیح محمد آخوندی، تهران: دارالکتب العلمیة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷ق)، *المبسوط فی فقه الإمامیة*، تحقیق محمد باقر بهبودی، تهران: المكتبة المرتضویة لإحیاء الآثار الجعفریة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، تحقیق و تصحیح احمد حبیب قصیر العاملی، بیروت: دار إحیاء التراث العربی.

تحلیل سازوکارها و اقدامات رسول اکرم (ص) در جایگزینی آموزه‌های اقتصادی اسلام | ۲۹

صدر، سید کاظم (۱۳۸۷)، *اقتصاد صدر اسلام*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن و شیخ‌زاده، محمد (۱۳۹۰)،
«تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در
داده‌های کیفی»، *اندیشه مدیریت راهبردی*، سال پنجم، شماره ۲ (۱۰)، ص ۱۵۱-۱۹۸.
قمی، علی‌بن‌ابراهیم (۱۴۰۴ق)، *تفسیر التمی*، محقق / مصحح طبیب موسوی جزائری، قم:
دارالکتاب.

قاسمی، یارمحمد و هاشمی، علی (۱۳۹۸)، «انجام پژوهش به روش تحلیل تماتیک: راهنمای
عملی و گام‌به‌گام برای یادگیری و آموزش (مورد مطالعه: مصرف موسیقی دانشجویان
کارشناسی ارشد دانشگاه ایلام)»، *فصلنامه علمی فرهنگ ایلام*، دوره بیستم، ش ۶۴ و ۶۵،
ص ۷-۳۳.

قرطبی، شمس‌الدین (۱۳۸۴ه)، *تفسیر القرطبی*، تحقیق أحمد البردونی و إبراهيم أطفیش، قاهرة:
دارالکتب المصریة.

کاظمی محمد حسین، و زهرا روح الهی امیری (بهار ۱۴۰۱)، «ویژگی‌های اجتماعی و اعتقادی
نزد اعراب معاصر با ظهور اسلام در اشعار خنساء»، *سخن تاریخ*، سال ۱۶، شماره ۳۷، ص
۱۱۳-۱۳۷.

کلینی، محمدبن‌یعقوب (۱۴۰۷ق)، *کافی*، محقق و مصحح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی.
تهران: دارالکتب الإسلامیة.

کوئن، بروس، (۱۴۰۱)، *مبانی جامعه‌شناسی*، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات توتیا.
ماوردی، علی‌بن‌محمد (۱۴۰۹)، *الاحکام السلطانیة و الولایات الدینیة*، احمد مبارک البغدادی،
کویت: مکتبه دار ابن قتیبه.

مجلسی، محمدباقر بن محمد تقی (۱۳۶۳ش)، *بحار الأنوار*، تهران: اسلامیه.
مسلم بن حجاج (۱۴۱۲)، *صحیح مسلم*، تحقیق محمد فؤاد عبدالباقی. قاهره: دارالحدیث.
نسائی، أحمد بن شعیب (۱۴۲۱)، *السنن الکبری*، تحقیق حسن عبد المنعم شلبي، بیروت:
مؤسسة الرسالة.

نظریور محمدنقی و منتظری‌مقدم مصطفی (پاییز ۱۳۸۷)، «فرهنگ اعتمادساز در اندیشه دینی و
نقش آن در توسعه اقتصادی»، *اقتصاد اسلامی*، سال هفتم، شماره ۳۱، ص ۳۷-۶۸.
نورث، داگلاس (۱۳۸۵)، *نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی*، محمدرضا معینی، تهران:
سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

نورى، حسين بن محمد تقى (١٤٠٨-١٤٠٩)، مستدرک الوسائل، تحقيق مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث، بيروت: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
واقدى، محمد بن عمر (١٤٠٩)، كتاب المغازى، تحقيق مارسدن جونز، بيروت: مؤسسه الأعلمى.

- Braun, Virginia. & Clarke, Victoria. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3, 77-101.
- Braun, Virginia, Victoria Clarke (2013), "Successful Qualitative Research: a practical guide for beginners", *research gate*, available at <https://www.researchgate.net/publication/256089360>.
- Braun, Virginia, Victoria Clarke, Nikki Hayfield & Gareth Terry (2019), *Thematic analysis*, Handbook of Research Methods in Health Social Sciences, Springer Singapore. pp. 843-860.
- Peel, Karen L. (2020), "A Beginner's Guide to Applied Educational Research using Thematic Analysis", *Practical Assessment, Research, and Evaluation*, Vol. 25, Article 2, Available at: <https://scholarworks.umass.edu/pare/vol25/iss1/2>.
- Xu, Wen and Katina Zammit (2020), "Applying Thematic Analysis to Education: A Hybrid Approach to interpreting Data in Practitioner Research", *international Journal of Qualitative Methods*, vol.19, pp 1-9.

Transliteration

The Holy Quran

Nahj al-Balaḡah, Seyyed Razī (1993), Qom, Hījra.

Abū Yoūssīf (2019), *Al-ḡarāj*, edited by Ahmad Mohammad Shakir, Beirut: Dār al-Ma ‘rīfa.

Aḡmad b. Ḥanbal (2000), *Mosnad Aḡmad*, research of Shuaib al-Arnaout, Adel Murshid and others, under the supervision of Abdullah ibn Abd al-Mohsen al-Turki, Beirut: Al-Rīsalah Institute.

Al-Boḡārī (1989), *ṣaḡīḥ Al- Boḡārī*, Cairo: Laḡnah, Revival of the Books of the Sunnah.

Bakhtiari, Shahla (2011), " Strategies to combat norm-breaking in the prophetic age", *History of Islam and Iran*, 21(12), pp. 77-103. doi: 10.22051/hii.2013.663. https://hii.alzahra.ac.ir/article_663.html

Balazorī, *Ansab ul-Aṣrāf*, Beirut: Dār ul-Fīkr, 1417 AH.

Hakim Neīṣābūrī (2013), *al-Mostadrak ‘Ala al-ṣaḡīheīn*, Beirut: Dār ul-Ta’ṣīl.

Ībn Asākīr (1994), *Tarīḡ Madīna Dīmaṣq*, researcher Ali Shiri, Beirut: Dār ul-Fīkr.

Ībn Aṡīr (1988), *Osḡ ul-Ḡābah fī Ma ‘rīfat al-ṣaḡaba*, Beirut: Dār ul-Fīkr.

Ībn Bābawayḡ (1983), *kīṣal*, research/correction Ali Akbar Ghafari, Qom: ḡamī‘a Modarīsīn.

Ībn Bābawayḡ (1958), *Aḡhbar ul-Rīdā*, Tehran: Naqṣ-e ḡahān.

Ībn Bābawayḡ (1985), *Ṭawab al-A ‘māl wa al- ‘Iḡab ul- A ‘māl*, Qom: Dār Al-ṣarīf Al-Raḡī.

Ībn Bābawayḡ (1992), *Man la Yaḡḡor ul-Faḡīḡ*, corrected by Ali Akbar Ghafari, Qom: Islamic Publications Office.

Ībn -Hīṣam (n.d), *Al-Sīrat ul-Nabawīyya*, Mostafa Al-Saḡqa and Ibrahim Al-Abiari and Abd al-Hafiz Shalabi, Beirut: Dār al- Ma ‘rīfa.

Ībn Īdrīs, ‘Abdullah ‘Abdul- ‘Azīz (2013), *Madinah Society in the Age of the Prophet (PBUH)*, translated by Shahla Bakhtiari, Tehran: Samt, Qom: University Research Institute.

Ībn Māḡah (1998), *Sonan Ībn Māḡah*, researched by Sheikh Khalil, Beirut: Dār al-Ma ‘rīfa.

Ībn -Manzūr (1993), *Līsan ul- ‘Arab*, Beirut: Dār ṣādīr.

Ībn Sa‘d (1989), *Ṭabaḡāt Al-Kobrā*, Research by Mohammad Abd ul-Qadir Atta, Beirut: Dār ul-Kītab ul-‘Īlmīya.

Īṣfahānī, Abūl Faraḡ (1994), *Al-Aḡānī*, Beirut: Dār Īḡīya al-Tarath al-‘Arabī.

Jahanian, Nasser (2018), *Economic security from the perspective of Islam and its strategies*, Tehran: Noor - ‘Elm.

Javad Alī (2012), *al-Mofaṣal fī Ta ‘rīḡ al- ‘Arab Qab al-Islam*, Beirut: Dār ul-‘Elm Līl Malaeen.

ḡanasā’, Tamazr bīnt ‘Amr (1988), *Dīwān Al- ḡanasā’*, Commentary by Ahmad b. Yahya, researched by Anwar Abu Willem, Amman: Dār Ammar.

Taḡavi, Hedieh (2010), " Challenge of Tradition with Religion in Economic Aspect in Prophet Century", *Islamic History Quarterly*, Year 12, Number 1 and Number 2, serial number 46-45, pp. 37-55.

Taḡavi, Hedieh (2016), " Prophet Muhammad's (PBUH) Management Practices in Converging the Medina Market to the Economic Teachings of Islam ", *History of Islamic Culture and Civilization*, (27), 7-26.